

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (3/2023)

nadesłany: 3.11.2023 r. – przyjęty: 7.12.2023 r.

Aneta KLEMENTOWSKA*

Wychowanie przez pracę w rodzinach wiejskich – retrospekcje aktywnych uczestników rynku pracy

**Education through work in rural families –
active labour market participants’ retrospections**

Abstrakt

Wprowadzenie. Artykuł ma charakter teoretyczno-empiryczny. Poruszono w nim kwestie związane z wychowaniem przez pracę w rodzinach wiejskich. W części teoretycznej zdefiniowano wychowanie przez pracę, przeanalizowano istotne z punktu widzenia zaplanowanych badań etapy rozwoju zawodowego: przedzawodowy, prozawodowy, zawodowy, oraz scharakteryzowano aktywnych uczestników rynku pracy. W dalszej części zaprezentowano przyjęte założenia metodologiczne oraz wyniki badań przeprowadzonych w 2023 r. wśród aktywnych na rynku pracy przedstawicieli pokoleń *baby boomers*, X, Y oraz Z.

Cel. Celem badań było poznanie opinii aktywnych uczestników rynku pracy na temat realizowanych przez nich czynności samoobsługowych i zajęć domowych podejmowanych w okresie kształcenia przedzawodowego, prozawodowego oraz zawodowego, wskazanie

* e-mail: a.klementowska@iibnp.uz.zgora.pl

Uniwersytet Zielonogórski, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki, al. Wojska Polskiego 69, 65-417 Zielona Góra, Polska

University of Zielona Gora, Faculty of Social Sciences, Institute of Pedagogy, al. Wojska Polskiego 69, 65-417 Zielona Góra, Poland

ORCID: 0000-0001-5359-4031

różnic występujących w tym zakresie pomiędzy przedstawicielami różnych generacji, jak też określenie wpływu wychowania przez pracę na dokonywane wybory edukacyjno-zawodowe.

Metody. W badaniach wykorzystano metodę indywidualnego przypadku oraz technikę wywiadu według dyspozycji do rozmowy.

Wyniki. Z uzyskanych informacji wynika, że każdy uczestnik badania doświadczył wychowania przez pracę w domu rodzinnym. Osobami odpowiedzialnymi za przygotowanie dzieci i młodzieży, początkowo do realizacji czynności samoobsługowych, a następnie zróżnicowanych obowiązków domowych, byli rodzice, dziadkowie, a także starsze rodzeństwo. Z uwagi na zróżnicowane uwarunkowania życiowe związane z upływem czasu, zmianami gospodarczymi czy techniczno-technologicznymi oraz przeobrażeniami polskiej wsi, powierzane młodym ludziom zadania różniły się i były dostosowane do aktualnych potrzeb, jednak bezpośrednio nie wpłynęły na podejmowane przez nich decyzje edukacyjno-zawodowe (oddziaływały jednak na kształtowanie się kompetencji miękkich).

Wnioski. Należy zwrócić uwagę na konieczność edukowania rodziców/opiekunów dzieci (nie tylko z terenów wiejskich) w zakresie wczesnego i w miarę systematycznego przygotowania ich do wykonywania czynności samoobsługowych oraz realizacji obowiązków domowych, które dostosowane będą do ich możliwości psychofizycznych. Edukacją w tym zakresie mogą/powinni zająć się przede wszystkim przedstawiciele instytucji oświatowych (którzy również wychowują młodych ludzi przez pracę i do niej), a formy wsparcia dla rodziców/opiekunów w tym zakresie niekoniecznie muszą mieć charakter spotkań formalnych, mogą to być też pogadanki przy okazji indywidualnych kontaktów bądź informacje zamieszczane na stronach internetowych instytucji.

Słowa kluczowe: rodzina, rodzina wiejska, wychowanie przez pracę, generacje *baby boomers*, X, Y, Z, osoby aktywne zawodowo.

Abstract

Introduction. The article is theoretical and empirical in nature. It raises issues relating to education through work in rural families. The theoretical part defines education through work; it analyzes stages of career development, as essential from the point of view of the research planned: pre-vocational, pro-vocational, vocational; it also characterizes active labour market participants. Furthermore, methodological assumptions are presented, as adopted, as well as the results of a research done in 2023 among active labour market representatives of the Baby Boomer, X, Y and Z generations.

Purpose. The purpose of the research was to establish opinions of active labour market participants on self-care activities and household chores as performed by them during the pre-vocational, pro-vocational and vocational education periods, to identify differences

occurring in this respect between the representatives of the various generations, as well as to define the influence of education through work on educational and vocational choices made.

Methods. The research used the individual case method and the interview technique according to interview instructions.

Results. From the information obtained, it arises that all of the research subjects has experienced education through work in his/her family home. The people responsible for preparing children and young people for performing, initially, self-care activities, and then various household chores, were both their parents and grandparents, as well as elder siblings. Due to diverse determinants of life regarding the passage of time, economic or technological/technical changes or transformations of the countryside, tasks entrusted to young people varied and were adjusted to their needs; however, these did not affect their educational and vocational decisions directly (still having an effect on the development of their soft skills).

Conclusion. Notice should be taken of the necessity to educate children's parents/guardians (not only from rural areas) with respect to preparing them in an early and, whenever possible, systematic manner to perform self-care activities and household chores, as adjusted to their psychophysical abilities. It is representatives of educational institutions who may/should deal with such education (they also educate young people through and to work), whereas forms of supporting parents/guardians in this respect do not necessarily have to be formal meetings; these may also include talks during individual contacts, or information on the subject posted on the institutions' websites.

Keywords: family, rural family, education through work, generations Baby Boomers, X, Y, Z, professionally active people.

Wstęp

Rodzina jest podstawową i najważniejszą komórką życia społecznego, fundamentem rozwoju społeczeństwa oraz środowiskiem dorastania młodych ludzi (Głódź, 2021, s. 334). Stanowi kluczowe środowisko, w którym wychowuje się przez pracę, z uwagą na stały kontakt rodziców z dzieckiem, więź emocjonalną, znajomość jego możliwości, potrzeb i pragnień, chęć odpowiedniego przygotowania go do życia. W miarę dorastania dziecka członkowie rodziny wspomagani są w tym zakresie zarówno przez różne instytucje, w których dziecko przebywa, np. przedszkole, szkołę, organizacje dziecięce i młodzieżowe, jak i przez członków otoczenia, z którymi dziecko ma kontakt, np. grupę rówieśniczą, sąsiadów, znajomych rodziny itd. Celowo użyto zwrotu „wspomagani”, gdyż to na rodzinie spoczywa główny ciężar odpowiedzialności zwią-

zanej z przygotowaniem dziecka do funkcjonowania w społeczeństwie, w tym również wychowania przez pracę.

Głównym powodem podjęcia tematyki wychowania przez pracę w rodzinach wiejskich był fakt, że kwestie związane z przygotowaniem dziecka do przyszłej pracy zawodowej przez członków rodziny (a szczególnie rodziny wiejskiej) są stosunkowo rzadko poruszane przez badaczy. Jeżeli już analizuje się ten wątek, to raczej w kategoriach przygotowania młodych ludzi do podejmowania decyzji edukacyjno-zawodowych czy też wpływu wychowania w rodzinie na dalszą karierę zawodową. Jak słusznie zauważa Zdzisław Wołk (2017, s. 142), „wymykanie się tematyki domu rodzinnego w przygotowaniu do pracy z obszaru podejmowanych badań wynikać może z jej usytuowania na pograniczu pedagogiki pracy i pedagogiki społecznej”. Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest zatem zaprezentowanie, w oparciu o zgromadzony materiał badawczy, czynności samoobsługowych i zajęć domowych realizowanych przez aktywnych uczestników rynku pracy w okresie kształcenia przedzawodowego, prozawodowego oraz zawodowego, wskazanie na różnice występujące w tym zakresie pomiędzy przedstawicielami różnych generacji, jak też określenie wpływu wychowania przez pracę na dokonywane wybory edukacyjno-zawodowe.

Założenia teoretyczne

Biorąc pod uwagę faktyczny stan w kwestii definiowania rodziny z pozycji pedagogicznych, można mówić o:

- kierunku uwzględniającym ten punkt widzenia pedagogiki społecznej, zgodnie z którym definiuje się rodzinę najczęściej jako: środowisko wychowawcze, jeden z istotnych kręgów środowiskowych, środowisko naturalne, środowisko wychowawcze naturalne, środowisko rodzinne – ten typ definicji zalicza się do najliczniejszych; środowisko stanowi tu kategorię podstawową;
- kierunku uwzględniającym ten punkt widzenia pedagogiki społecznej, zgodnie z którym definiuje się rodzinę najczęściej jako: grupę bądź instytucję wychowawczą, grupę naturalną, pierwotną, nieformalną; grupa stanowi tu kategorię podstawową;
- kierunku uwzględniającym punkt widzenia teorii wychowania, zgodnie z którym definiuje się rodzinę najczęściej jako czynnik wychowawczy bądź socjalizacyjno-wychowawczy; jest tu zatem akcentowana prakseologiczna sprawność wychowawcza rodziny;
- kierunku uwzględniającym punkt widzenia filozofii chrześcijańskiej, zgodnie z którym rodzina definiowana jest jako „poszerzona i pogłębiona wspólnota małżeńska” (Janke, 1997, s. 171); kategorią podstawową jest tu wspólnota.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto trzeci zaprezentowany kierunek, w którym zwraca się uwagę na czynnik wychowawczy bądź socjalizacyjno-wychowawczy oraz skuteczność wychowawczą rodzin – w przypadku podjętych rozważań rodzin wiejskich, które na przestrzeni lat uległy znacznemu przeobrażeniu pod wieloma względami.

Środowisko rodzinne wywiera ogromny wpływ na to, jakim człowiekiem będzie dziecko w przyszłości – jak dalece będzie samodzielne, jaki będzie jego stosunek do świata i innych ludzi, ale też do samego siebie, jak będzie radziło sobie w różnych sytuacjach, w tym również zawodowych (Plewka, 2016, ss. 141–142). W celu osiągnięcia jak najlepszych efektów wychowawczych przed współczesnym rodzicem (opiekunem) stoi wiele zadań, m.in.:

- zaakceptowanie świata w takim kształcie i treści, jaką niesie teraźniejszość,
- uświadomienie sobie, że nie jest się jedynym wychowawcą ani też prawodawcą własnych dzieci (reguły i normy, na których człowiek współczesny opiera swe zachowanie straciły swą jednoznaczność i dotychczasową przejrzystość),
- wprowadzenie zasady współodpowiedzialności, szczególnie w zakresie dokonywanych przez dziecko wyborów (rodzic nie ponosi całkowitej, nieograniczonej odpowiedzialności za zachowanie dziecka) (Nowak-Dziemianowicz, 2003, ss. 227, 228, 230–231).

Uwzględnienie zaprezentowanych kwestii w procesie wychowawczym może przynieść pozytywne rezultaty, gdyż będzie on dostosowany do czasów, w których się odbywa, przy jednoczesnym uwzględnieniu podmiotowości młodego człowieka w zakresie podejmowania samodzielnych decyzji, co jest szczególnie istotne w przypadku wychowania przez pracę, a następnie w podejmowaniu decyzji edukacyjno-zawodowych.

Wychowanie przez pracę, stanowiące główny przedmiot zainteresowania w niniejszym opracowaniu, to kategoria będąca potwierdzeniem tego, jak silny związek łączy pedagogikę pracy z teorią wychowania. Ogólnie mówiąc, teoria wychowania jest dyscypliną pedagogiczną zajmującą się celami wychowania oraz środkami i sposobami realizacji tych celów, co oznacza, że koncentruje się wokół problematyki różnych aspektów wychowania człowieka. Pedagogikę pracy interesuje z kolei głównie teoria wychowania zawodowego i teoria wychowania przez pracę (Mandrzejewska-Smół, 2008, ss. 172). Miejsce i rolę pracy w wychowaniu można pojmować dwojako: 1) jako sposób, metodę wychowania, 2) jako jeden z celów i rezultatów wychowania. Takie jej rozumienie znajduje wyraz w przyjętym sformułowaniu: wychowanie do pracy i przez pracę (Sąsiadek, 2010).

Problematyka wychowania przez pracę aktualna jest w każdym okresie życia człowieka, dlatego też rozpatruje się ją na różnych etapach rozwoju. Właściwie zorganizowany proces wychowania przez pracę rozpoczyna się już w rodzinie, następnie

kontynuowany jest w okresie przedszkolnym oraz na wszystkich etapach edukacji szkolnej (zarówno ogólnokształcącej, jak i zawodowej), w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, w organizacjach młodzieżowych, jak również w okresie aktywności zawodowej człowieka (Mandrzejewska-Smól, 2008, s. 173).

Wychowanie przez pracę, jak też rozwój zawodowy człowieka, stanowi ideę przewodnią pedagogiki pracy (Wiatrowski, 2000, s. 49). Biorąc pod uwagę złożoność tej problematyki oraz plan badań, skoncentrowano się na dwóch kluczowych etapach, w których aktywność rodziny w ramach wychowania przez pracę jest szczególnie zauważalna, a mianowicie na etapie kształcenia przedzawodowego, czyli swoistym procesie wychowania przez pracę i do pracy, w tym orientacji i poradnictwa zawodowego (Bogaj, 2007, s. 67), oraz na etapie kształcenia prozawodowego, w którym oprócz wychowania przez pracę mamy do czynienia z kształceniem ogólnotechnicznym (Wiatrowski, 2000, s. 49). Dodatkowo uwzględniono również trzeci okres, czyli kształcenie zawodowe, gdyż na tym etapie młody człowiek często nadal zamieszkuje w domu rodzinnym (ewentualnie czasowo również w internacie, akademiku, na stacji), w którym pełni różne role i realizuje liczne obowiązki. W tabeli 1 zaprezentowano etapy kształcenia i wychowania, które zostaną poddane analizie badawczej.

Tabela 1

Linia rozwoju zawodowego jednostki (wybrane etapy)

Etapy rozwoju	Okresy rozwoju	Lata życia	Właściwości działań pedagogicznych	Wyniki w powiązaniu z pracą
Przed-zawodowy	przedszkolny	4–7	wychowanie przez pracę w rodzinie i w przedszkolu	poznawanie pracy ludzkiej, kształtowanie stosunku do pracy
	wczesnoszkolny	7–10	wychowanie przez pracę, preorientacja zawodowa	
	obowiązku szkolnego* (szkoła gimnazjalna lub klasy IV–VIII szkoły podstawowej)	10–16 (w przypadku szkół gimnazjalnych), 10–15 (w przypadku szkół podstawowych)	wychowanie przez pracę, kształcenie ogólnotechniczne, orientacja zawodowa	zrozumienie istoty pracy ludzkiej, wybór zawodu i szkoły

Etapy rozwoju	Okresy rozwoju	Lata życia	Właściwości działań pedagogicznych	Wyniki w powiązaniu z pracą
Pro-zawodowy	ciąg dalszy obowiązku szkolnego* (liceum ogólnokształcące, profilowane)	16–19 (w przypadku absolwentów szkół gimnazjalnych), 15–19 (w przypadku absolwentów szkół podstawowych)	wychowanie przez pracę, kształcenie ogólnotechniczne, kształcenie prozawodowe	rozpoznanie ogólnych właściwości pracy zawodowej, kształtowanie ogólnych cech pracowniczych
Zawodowy	przygotowania zawodowego na poziomie pogimnazjalnym/ popodstawowym*	16–18 (20) 15–18 (20) (popodstawowy)	szerokoprofiliowe przygotowanie zawodowe	I stopień kwalifikacji zawodowych w randze zawodu
	przygotowania zawodowego na poziomie policealnym	19–21		II stopień kwalifikacji zawodowych na poziomie średnim
	kształcenia zawodowego na poziomie wyższym	19 (20)–24 (25)	specjalistyczne przygotowanie zawodowe	III stopień kwalifikacji zawodowych na poziomie wyższym

* Wprowadzane na przestrzeni lat reformy systemu oświaty spowodowały, że (w zależności od daty urodzenia) uczniowie uczęszczali do różnych typów szkół ogólnokształcących, zatem wiek uczniów w poszczególnych okresach obowiązku szkolnego oraz przygotowania zawodowego ulegał zmianie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Wiatrowski, 2000, ss. 49–50.

Reasumując, można zauważyć, że wychowanie przez pracę pozwala już w wieku dziecięcym konfrontować swoje marzenia o przyszłej roli zawodowej z realiami życia i cechami osobowościowymi. Na dalszym etapie rozwoju młody człowiek coraz bardziej świadomie poznaje procesy różnorodnej pracy, swoje możliwości oraz ograniczenia z nimi związane. Ta samoświadomość jest podstawą wyboru odpowiedniego kształcenia, a później zawodu, co w konsekwencji prowadzi do przemyślanego rozwoju zawodowego, w tym również adekwatnego planowania i realizowania kariery zawodowej dopasowanej do własnych możliwości i realnych aspiracji (Sztaba, 2013).

Z uwagi na zaangażowanie w procesie badawczym aktywnych uczestników rynku pracy kolejnym zagadnieniem, które wymaga wyjaśnienia, jest klarowne ustalenie,

kogo można zaliczyć do tej grupy. W skład osób aktywnych zawodowo, które w Polsce w drugim kwartale 2023 r. stanowiły 58,2% ludności (Szymański, 2023), wchodzą zsumowane zasoby osób zatrudnionych i bezrobotnych (Zieliński, 2017, s. 15). Na tej informacji nie można jednak poprzestać, gdyż, biorąc pod uwagę zmiany cywilizacyjne, aktywni uczestnicy rynku pracy, czyli według Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) osoby w wieku 15–89 lat uznane za pracujące lub bezrobotne (*Pojęcia stosowane w...*, 20.09.2023), są bardzo zróżnicowani zarówno międzypokoleniowo, jak i wewnątrzpokoleniowo. Obecnie wśród osób aktywnych zawodowo znajdują się przedstawiciele kilku generacji. Najczęściej są to osoby z pokoleń *baby boomers* (BB), X, Y, Z, sporadycznie pojawiają się też osoby z pokolenia *mature* (zob. Klementowska, Flaszynska, 2018, ss. 52–64). W jaki sposób wyglądało zatem wychowanie przez pracę aktywnych uczestników rynku pracy zamieszkujących w okresie kształcenia przedzawodowego, prozawodowego, zawodowego na terenach wiejskich oraz czy wpłynęło ono na ich dalsze wybory edukacyjno-zawodowe? Odpowiedź na to pytanie pojawi się w dalszej części opracowania.

Założenia metodologiczne i analiza wyników badań

Badania sondażowe przeprowadzono w lipcu i sierpniu 2023 r. Ich głównym celem było poznanie opinii aktywnych uczestników rynku pracy na temat realizowanych przez nich czynności samoobsługowych i zajęć domowych w okresie kształcenia przedzawodowego, prozawodowego oraz zawodowego, wskazanie na różnice występujące w tym zakresie pomiędzy przedstawicielami różnych generacji, jak też określenie wpływu wychowania przez pracę na dokonywane wybory edukacyjno-zawodowe. Z uwagi na duży przedział wiekowy uczestników badań oraz upływ czasu nie rozgraniczono poszczególnych etapów rozwoju zawodowego, gdyż mogłoby to powodować trudności związane z przyporządkowaniem wykonywanych czynności domowych do określonego w literaturze przedmiotu przedziału wiekowego. Przedmiot poszukiwań badawczych koncentrował się zatem wokół problemu: w jaki sposób w okresie kształcenia przedzawodowego, prozawodowego, zawodowego aktywni uczestnicy rynku pracy byli wdrażani przez członków rodziny do wykonywania czynności samoobsługowych i obowiązków domowych oraz czy wpłynęło to na ich dalsze wybory edukacyjno-zawodowe?

Ze względu na podjętą tematykę oraz konieczność przeanalizowania indywidualnych doświadczeń respondentów w badaniach wykorzystano metodę indywidualnego przypadku oraz technikę wywiadu według dyspozycji do rozmowy (zob. Pilch, Bauman, 2010). Warunkiem koniecznym przy doborze próby badawczej było określenie wieku uczestników badań oraz ich statusu zawodowego, gdyż skoncentrowano

się na osobach aktywnych zawodowo. Dodatkowo istotne było wiejskie miejsce zamieszkania respondentów w okresie kształcenia przedzawodowego i prozawodowego. W przypadku okresu związanego z nauką zawodu (szkoła ponadpodstawowa/ponadgimnazjalna, wyższa) zwrócono z kolei uwagę na miejsce zamieszkania uczestników badań w czasie edukacji (dom rodzinny, internat, akademik, stacja, inne miejsce), gdyż uznano, że wpływa to również na liczbę i charakter posiadanych przez młodych ludzi obowiązków.

Według stanu na 1 stycznia 2023 r. w Polsce było 43 160 wsi, a w województwie lubuskim, które stanowi teren badań – 1052 (*Liczba miejscowości wiejskich...*, 20.09.2023). Liczba ludności wiejskiej 31 grudnia 2022 r. w Polsce wynosiła 15 276,4 tys. (*Ludność...*, 2023), natomiast w województwie lubuskim – 350,3 tys. osób. Zaznaczyć tu należy, że liczba ludności zamieszkałej w miastach województwa lubuskiego systematycznie maleje i w 2022 r. wynosiła 629,7 tys. osób (zmniejszyła się w porównaniu z poprzednim rokiem o 1%) (*Sytuacja demograficzna...*, 2023, ss. 24–25).

Badania przeprowadzono w gospodarstwach domowych 10 respondentów, którzy w dzieciństwie i młodości mieszkali na wsi w województwie lubuskim, w odległości minimum 20 km od najbliższego miasta (było to istotne z uwagi na występujące często różnice związane np. z infrastrukturą, sposobem zaspokajania potrzeb czy też obowiązkami domowymi we wsiach podmiejskich oraz tych, które usytuowane były w znacznej odległości od miasta). W związku z tym, że wśród aktywnych uczestników rynku pracy występują obecnie przedstawiciele różnych generacji (głównie BB, X, Y, Z), postanowiono badaniami objąć przedstawicieli z każdego pokolenia, jednakże z uwagi na zachodzące na przestrzeni lat zmiany cywilizacyjne, technologiczne, gospodarcze oraz w zakresie wychowania (w tym wychowania przez pracę), zdobyte od przedstawicieli poszczególnych generacji informacje nie będą porównywane. Charakterystykę uczestników badań zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2
Charakterystyka respondentów

Imię	Wiek	Miejsce zamieszkania w trakcie edukacji w szkołach ponadpodstawowych/ponadgimnazjalnych/wyższych*	Wykształcenie	Wykonywany zawód
<i>Generacja baby boomers</i>				
Anna	59 lat	dom rodzinny	średnie ogólnokształcące	sprzedawca
Tadeusz	60 lat	dom rodzinny	zasadnicze zawodowe	dozorca

Imię	Wiek	Miejsce zamieszkania w trakcie edukacji w szkołach ponadpodstawowych/ponadgimnazjalnych/wyższych*	Wykształcenie	Wykonywany zawód
Generacja X				
Agnieszka	46 lat	dom rodzinny	zasadnicze zawodowe	sprzedawca (własna działalność gospodarcza)
Katarzyna	46 lat	internat, stacja	wyższe	nauczyciel
Mariusz	48 lat	dom rodzinny	podstawowe	rolnik (własne gospodarstwo rolne)
Generacja Y				
Andrzej	31 lat	dom rodzinny	zasadnicze zawodowe	ładowacz
Alicja	33 lata	dom rodzinny	średnie ogólnokształcące	pracownik produkcji
Szymon	34 lata	dom rodzinny, stacja	wyższe	magazynier
Generacja Z				
Wiktoria	24 lata	dom rodzinny	średnie ogólnokształcące	kosmetyczka (własna działalność gospodarcza)
Kacper	26 lat	dom rodzinny	średnie zawodowe	zaopatrzeniowiec

* Dom rodzinny, internat, akademik, stacja, inne miejsce zamieszkania.

Źródło: Badania własne autorki.

Z informacji zaprezentowanych w tabeli 2 wynika, że na etapie kształcenia przedzawodowego i prozawodowego wszyscy badani zamieszkiwali w domu rodzinnym na wsi, z kolei w trakcie edukacji zawodowej, po szkole podstawowej/gimnazjalnej, jedna osoba mieszkała w internacie, natomiast na etapie szkoły wyższej dwie osoby mieszkały na stacji w mieście powiatowym/wojewódzkim*. Uczestnicy badań legitymowali się wykształceniem wyższym (dwie osoby), średnim (cztery

* W wyniku reformy administracyjnej, którą wprowadzono 1 stycznia 1999 r., nastąpił trójstopniowy podział administracyjny (terytorialny) Polski (województwa, powiaty, gminy). Wówczas niektóre miasta wojewódzkie zostały zamienione na powiatowe (*Podział administracyjny Polski*, 18.09.2023).

osoby), zasadniczo zawodowym (trzy osoby) oraz podstawowym (jedna osoba). W momencie przeprowadzania badań wszyscy respondenci posiadali zatrudnienie, w tym dwie osoby prowadziły własną działalność gospodarczą, a jedna osoba gospodarstwo rolne.

Pierwsze analizowane zagadnienie dotyczyło wdrażania dzieci i młodzież przez dorosłych członków rodziny do wykonywania czynności samoobsługowych. Wśród analizowanych czynności pojawiło się: jedzenie, ubieranie, higiena osobista oraz sprzątanie własnych rzeczy (np. ubrań, zabawek, swojego pokoju). Dodatkowo z uwagi na usytuowanie przedszkoli czy szkół (często poza miejscem zamieszkania) zwrócono uwagę na samodzielność w zakresie dotarcia do instytucji oświatowych. Z wypowiedzi wszystkich respondentów wynika, że czynności samoobsługowe, np. ubieranie się i higiena osobista, nie stanowiły dla nich problemu. Wdrażani byli do ich wykonywania przez rodziców, dziadków oraz starsze rodzeństwo, głównie w okresie przedszkolnym i wczesnoszkolnym za pomocą wyjaśnień, prezentacji oraz pewnych zadań, które były im przydzielane, jak np. samodzielne ubieranie się, wiązanie sznurowadeł, mycie zębów, czesanie włosów itp. Jeżeli natomiast chodzi o przygotowywanie posiłków, to pojawiła się różnica pomiędzy przedstawicielami starszych generacji oraz młodszymi uczestnikami badań. Respondenci z pokolenia BB i X zdecydowanie wcześniej sami przygotowywali sobie posiłki, np. kanapki na śniadanie czy kolację (między 5 a 8 klasą szkoły podstawowej), aniżeli osoby z pokolenia Y i Z (cztery osoby wskazały na szkołę średnią, tylko jedna podała gimnazjum). Oto przykładowe odpowiedzi:

Rodzice ciężko pracowali, więc od najmłodszych lat musieliśmy sami o siebie zadbać. Miałem cztery starsze siostry i jak byłem w podstawówce, w młodszych klasach, to one przygotowywały mi posiłki, głównie śniadanie i kolację. Często one też na zmianę gotowały obiady, ale jak już podrosłem, chyba to była 7 klasa, to już sam musiałem sobie robić kanapki (generacja BB).

Pochodzę z rodziny wielodzietnej i byłem najstarsza z rodzeństwa, więc jak już byłem chyba gdzieś w 5 klasie podstawówki, to musiałam robić kanapki do szkoły nie tylko dla siebie, ale też dla młodszego brata, ponieważ mama w tym czasie musiała nakarmić zwierzęta. Mieliśmy gospodarkę, więc zdarzało się, że w dni wolne od szkoły już gotowałam obiady, kiedy mama pracowała w polu czy w ogrodzie, i musiałam opiekować się młodszym bratem i siostrą (generacja X).

W szkole podstawowej i gimnazjalnej to mama przygotowywała mi zawsze kanapki na śniadanie w domu i do szkoły, a w szkole średniej bywało różnie,

nieraz mama, a nieraz ja sam – to zależało od tego, o której rano wstałem. Jeżeli chodzi o obiady, to gotowała i podawała mi babcia, a kolacje robiła mama (generacja Y).

Do końca gimnazjum mama robiła mi kanapki i zostawiała w lodówce, ale potem zdarzało się, że w szkole zawodowej musiałem już sobie sam robić, no i bywało, że jechałem do szkoły głodny, ponieważ za późno wstawałem na autobus i najczęściej nie zdążyłem rano zjeść. Dobrze, że koło szkoły mieliśmy sklep, to po drodze zawsze sobie coś kupiłem. Pozostałe posiłki miałem już przygotowane przez mamę albo babcie (generacja Z).

W ramach czynności samoobsługowych uwzględniono również sprzątanie swoich rzeczy oraz swojego pokoju (jeżeli respondenci taki posiadali). Okazało się, że już od najmłodszych lat (okresy przedszkolny i wczesnoszkolny), w przypadku przedstawicieli wszystkich pokoleń, rodzice czy też dziadkowie często nakazywali dzieciom porządkowanie swoich rzeczy, głównie zabawek, co nieraz spotykało się ze znacznym oporem ze strony najmłodszych członków rodziny. Tylko cztery osoby miały własny pokój, pozostali uczestnicy badań współdzielili go z rodzeństwem. Wówczas wspomniano o dyżurach oraz o częstych konfliktach związanych z porządkowaniem tego pokoju:

Pokój sprzątałyśmy co tydzień na zmianę, ale często musiała wkraczać mama, ponieważ były i tak ciągle kłótnie. Zdarzało się, że przez przypadek moja siostra wyrzuciła lub poprzestawiała jakieś moje rzeczy i już była wojna.

O dyżurach sprzątania pokoju, ale w internacie, wspominała również jedna respondentka:

W internacie mieliśmy raz w tygodniu tzw. dzień sprzątania i wówczas wszystkie sprzątałyśmy pokój, a potem wychowawczynie sprawdzała porządki. Dodatkowo mieliśmy też ustalone dyżury sprzątania wspólnych łazienek i korytarza – każdy pokój sprzątał w innym tygodniu – i to było najgorsze, bo warunki i stan tych łazienek nie był najlepszy, więc trudno było porządnie posprzątać, a kontrola była bardzo szczegółowa, więc nieraz musiałyśmy poprawiać.

Kolejnym istotnym zagadnieniem było docieranie przez badanych do przedszkoli i szkół. Okazało się, że aż siedmiu respondentów mieszkało w małych miejscowościach, w związku z czym musieli dojeżdżać zarówno do przedszkoli, jak i szkół usytuowanych we wsi gminnej, a potem w miastach powiatowych czy wo-

jewódzkich (byli to wszyscy przedstawiciele pokolenia BB i X oraz dwie osoby z pokolenia Y). Do przedszkoli oraz szkół podstawowych i gimnazjalnych dojeżdżali autobusami szkolnymi (jedną osobę z pokolenia Y do przedszkola dowozili rodzice, gdyż pracowali w tej miejscowości), z kolei do szkół ponadpodstawowych/ponadgimnazjalnych dojeżdżali autobusami komunikacji wojewódzkiej/powiatowej lub prywatnymi busami (jedna osoba mieszkała w internacie). Dwie osoby, które studiowały w mieście powiatowym, mieszkały na stacji. Z wypowiedzi respondentów wynikało, że w początkowym okresie edukacji (okresy przedszkolny i wczesnoszkolny) dojazdy były dla nich trudne, gdyż musieli nauczyć się punktualności – cytując: „autobus nie poczeka” – oraz zasad panujących w trakcie przejazdu („tylne siedzenie było zarezerwowane dla starszaków z 7 i 8 klas”). Potem jednak nie stanowiło to problemu. Stres pojawił się na etapie szkół ponadpodstawowych/ponadgimnazjalnych, ponieważ większość respondentów jeździła z tzw. przesiadką i musieli opanować rozkład jazdy, aby zdążyć na odpowiedni autobus i na czas dotrzeć do szkoły – zdecydowanie łatwiej było przedstawicielom młodszych generacji, gdyż niezbędne informacje czerpali na bieżąco z Internetu. Dojazdy do szkół powodowały konieczność wczesnego wstawania, co było najbardziej problematyczne dla uczniów szkół ponadpodstawowych/ponadgimnazjalnych, cytując: „Wstawałem o godzinie 4.30 lub 5.00, a wracałem po godzinie 17.00, więc często byłem już tak zmęczony, że nie miałem siły na naukę” (generacja Y); „Dojazdy to z jednej strony była masakra, szczególnie zimą, ale z drugiej strony poznałam wielu fajnych ludzi z innych szkół, którzy dojeżdżali tym samym autobusem, umawialiśmy się na dyskoteki, a z jednym nawet krótko byliśmy parą” (generacja X). W tym miejscu warto zaznaczyć (na co zwrócili uwagę również respondenci), że w czasach edukacji pokoleń BB, X oraz starszych przedstawicieli generacji Y, autobusy kursowały bardzo często i nie było problemu, aby dojechać do najbliższych miast o różnej porze dnia. W miarę upływu czasu, gdy mieszkańcy wsi zaczęli być bardziej zmotoryzowani, wiele połączeń autobusowych usunięto z powodu nieopłacalności, dlatego też młodszy przedstawiciele pokolenia Y oraz wszyscy z pokolenia Z byli zdania, że często zmuszeni byli czekać po lekcjach nawet kilka godzin na autobus do domu, co dla niektórych było „stratą czasu”, dla innych z kolei „okazją, aby pochodzić po sklepach czy posiedzieć ze znajomymi w jakiejś kawiarni i pogadać”.

Kolejna istotna kwestia dotyczyła obowiązków domowych. Z uwagi na wiek uczestników badań oraz zmiany, które zaszły na przestrzeni lat w zakresie funkcjonowania rodziny, realizacji poszczególnych zadań, sposobów zaspokajania potrzeb, oczekiwań wobec dzieci i młodzieży oraz w ramach szeroko pojętego wychowania, postanowiono zaprezentować obowiązki domowe respondentów, uwzględniając podział na poszczególne generacje (tabela 3).

Tabela 3
Obowiązki domowe respondentów

Generacja <i>baby boomers</i>	Generacja X	Generacja Y	Generacja Z
Sprzątanie w domu oraz u dziadków, pranie, pilnowanie młodszego rodzeństwa, gotowanie, pomoc w ogrodzie i w polu (żniwa, wykopki), pomoc przy zwierzętach (króliki, kury, świnię, krowy), prace porządkowe wokół domu, zakupy, palenie w piecach kaflowych, wrzucanie drewna do szopy, przekopywanie ogrodu.	Sprzątanie domu, pranie i prasowanie, pilnowanie młodszego rodzeństwa, gotowanie, pielenie w ogrodzie, pomoc w polu (wykopki), pomoc przy oporządzeniu zwierząt (w tym karmienie, zaganianie na pastwisko), zamiatanie podwórka i ulicy, zakupy, odbieranie brata i siostry z przedszkola, pomoc dziadkom (sprzątanie, zakupy), wrzucanie węgla do piwnicy, pomoc mamie w sklepie.	Koszenie trawy, zakupy, sprzątanie domu, gotowanie, podlewanie kwiatów, karmienie i wyrowadzanie psa na spacer, karmienie kota, mycie samochodów, pranie, prasowanie, wynoszenie śmieci, zmywanie i wycieranie naczyń.	Opróżnianie zmywarki, zakupy, sprzątanie w domu, koszenie trawy, gotowanie, pielenie ogródka, pranie, wyrzucanie śmieci.

Źródło: Badania własne autorki.

Zachodzące na przestrzeni wielu lat przemiany na polskiej wsi (szczególnie transformacja ustrojowa, która doprowadziła do likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych oraz wielu gospodarstw indywidualnych) wpłynęły również na zakres obowiązków dzieci i młodzieży z terenów wiejskich. Zaprezentowane w tabeli 3 dane ukazują różnicę pomiędzy zajęciami domowymi starszych (pokolenia BB i X) oraz młodszych (pokolenia Y i Z) uczestników badań.

Obowiązki domowe dzieci i młodzieży z generacji *baby boomers* oraz X koncentrowały się nie tylko na pracach w domu rodzinnym (np. sprzątanie, gotowanie, pranie), lecz także na pracach zewnętrznych, zarówno w pobliżu domu, np. wrzucanie drewna

do szopy czy węgla do piwnicy, przekopywanie ogrodu, jak i w znacznej odległości, np. prace polowe – są to czynności trudne do wykonania. Do tego dochodziła jeszcze konieczność zajmowania się zwierzętami hodowlanymi, np. krowami czy świniami, co wymagało często odwagi i siły. Uwagę zwracają również czynności opiekuńcze wobec młodszego rodzeństwa oraz dziadków, czego brakowało wśród młodszych uczestników badań. Obowiązki osób z pokoleń Y i Z skupiały się z kolei najczęściej na pracach w domu oraz w najbliższym otoczeniu, obejmowały podstawowe czynności, jak np. sprzątanie, pranie, gotowanie, koszenie trawy czy opróżnianie zmywarki. Przedstawiciele omawianej grupy zobowiązani byli do opieki nad zwierzętami, ale były to zwierzęta typowo domowe, np. psy czy koty, zatem zakres obowiązków nie był zbyt duży. Jak już wspomniano wcześniej, wśród zadań młodszych respondentów nie pojawiły się czynności opiekuńcze wobec innych członków rodziny, które występowały wśród osób starszych.

Ostatnie poruszone w trakcie badań zagadnienie dotyczyło wpływu wychowania przez pracę w rodzinie na podejmowane decyzje edukacyjno-zawodowe. Z wypowiedzi dziewięciu respondentów (wszystkich generacji) wynika, że czynności wykonywane w domu rodzinnym nie miały bezpośredniego wpływu na dokonywane przez nich wybory szkoły, zawodu czy pracy zawodowej, jednak przyczyniły się do wykreowania pewnych istotnych i pożądanых, z punktu widzenia pracodawców, kompetencji, takich jak: punktualność, umiejętność planowania zadań, poczucie obowiązku i odpowiedzialności, komunikatywność, umiejętność pracy w grupie, empatia. Jedyne jeden respondent, z pokolenia X, stwierdził, że praca w gospodarstwie rolnym rodziców i obowiązki z tym związane przyczyniły się do tego, że został rolnikiem (w efekcie odziedziczył gospodarstwo po rodzicach):

Od kiedy pamiętam, to pracowałem w gospodarstwie. Mam dwie siostry, więc to ja musiałem zawsze wykonywać najcięższe prace. One poszły do szkoły zawodowej i potem się wyprowadziły z domu. Ja początkowo też byłem w zawodowce, ale jej nie skończyłem. Jestem samoukiem, wszystkiego nauczyłem się od ojca.

Pomimo że wychowanie przez pracę nie wpłynęło bezpośrednio na dalsze wybory uczestników badań, to jednak fakt, że przyczyniło się ono do rozwoju kompetencji miękkich, tak bardzo pożądanых dziś na rynku pracy, sprawia, że ranga tego procesu wzrasta. Obecnie oprócz kwalifikacji, które można w zasadzie pozyskać na etapie wczesnej, średniej czy nawet późnej dorosłości, coraz większą wagę przywiązuje się do kompetencji społecznych, które najczęściej kształtowane są w młodym wieku (zatem na pewnym etapie życia trudno je zmienić czy też zmodyfikować) przez środowiska najbliższe dziecku – a takim środowiskiem jest właśnie rodzina.

Zakończenie

Zgromadzony i przeanalizowany materiał badawczy pozwolił na zrealizowanie założonego na wstępie celu oraz udzielenie odpowiedzi na postawiony problem badawczy. Z uzyskanych informacji wynika, że każdy uczestnik badania doświadczył wychowania przez pracę w domu rodzinnym. Osobami odpowiedzialnymi za przygotowanie dzieci i młodzieży, początkowo do realizacji czynności samoobsługowych, a następnie zróżnicowanych obowiązków domowych, byli rodzice, dziadkowie, a także starsze rodzeństwo. Respondenci z pokoleń BB i X podkreślali, że mieli konkretnie określony zakres swoich obowiązków, ponieważ często dzielili je z rodzeństwem, więc należało wcześniej ustalić „grafik zadań do wykonania”. Osoby z generacji Y i Z z kolei częściej zwracały uwagę na to, że ich obowiązki zmieniały się i nie były stałe czy systematyczne – zależały raczej od aktualnych, często zmiennych potrzeb w rodzinie. Bywało też, że pomimo iż wcześniej mieli coś zrobić, to, cytując:

Mama za mnie wiele rzeczy robiła, np. gdy mówiłem, że muszę się uczyć albo robić zadania domowe. Zdarzało się, że z tą nauką to nie do końca była prawda, po prostu mi się nie chciało nic robić w domu.

U mnie często było tak, że rodzice ustalali jakieś obowiązki, gdy mieli tzw. gorszy dzień albo po jakichś konfliktach ze mną, a jak przyszło do ich wykonania, to i tak robili sami, ponieważ mówili, że oni zrobią lepiej albo żebym zajęła się nauką.

Z uwagi na zróżnicowane uwarunkowania życiowe związane z upływem czasu, zmianami gospodarczymi czy techniczno-technologicznymi oraz przeobrażeniami polskiej wsi powierzane młodym ludziom zadania różniły się i były dostosowane do aktualnych potrzeb, jednak bezpośrednio nie wpłynęły na podejmowane przez nich w przyszłości decyzje edukacyjno-zawodowe (choć oddziaływały na kształtowanie się kompetencji miękkich). Dodatkowo na podstawie wypowiedzi respondentów można przypuszczać, że rodzice przedstawiciele starszych pokoleń (BB, X) byli bardziej wymagający i konsekwentni w zakresie wychowania przez pracę, aniżeli rodzice młodszych generacji (Y, Z), co bez wątpliwości wynika z obecnych trendów wychowawczych, które oscylują wokół „ochrony” dzieci przed trudnymi i wymagającymi zadaniami czy przed nadmierną odpowiedzialnością. Ponadto niewiele mówi się o wychowaniu przez pracę – można odnieść wrażenie, że nie jest to temat „modny”, wręcz pomijany zarówno w rodzinach, jak i w instytucjach oświatowych. Współcześni rodzice często przerzucają odpowiedzialność w tym zakresie na pracowników szkół, a sami otaczają swe dzieci nadmierną opiekuńczością, w efekcie wykluczając ich z większości prac domowych na rzecz dodatkowego kształcenia,

np. prywatnych korepetycji. Oczywiście obecnie wykształcenie odgrywa bardzo duże znaczenie na rynku pracy, jednak nie należy zapominać, że pewne cechy osobowe, które kształtują się właśnie w trakcie realizacji obowiązków domowych w tym wczesnym okresie życia człowieka, są niezbędne i wpływają na dalsze losy edukacyjno-zawodowe młodych ludzi.

Reasumując, należy zwrócić uwagę na konieczność edukowania rodziców/opiekunów dzieci (nie tylko z terenów wiejskich) w zakresie wczesnego i w miarę systematycznego ich przygotowania do wykonywania czynności samoobsługowych oraz realizacji obowiązków domowych, które dostosowane będą do ich możliwości psychofizycznych. Najkorzystniej byłoby, aby edukacją w tym zakresie zajęły się osoby o odpowiednim przygotowaniu pedagogicznym, czyli przedstawiciele instytucji oświatowych (który realizując zadania edukacyjne, również wychowują młodych ludzi przez pracę), do których dziecko uczęszcza, np. wychowawcy na etapie przedszkola, wychowawcy, nauczyciele przedmiotowi, pedagodzy szkolni, doradcy zawodowi ze szkół ogólnokształcących i zawodowych, pracownicy poradni psychologiczno-pedagogicznych czy przedstawiciele organizacji dziecięcych i młodzieżowych. Sposoby informowania rodziców/opiekunów o konieczności wychowania przez pracę (oraz o ich przykładowych formach) na różnych etapach rozwoju dziecka niekoniecznie muszą mieć charakter spotkań formalnych, specjalnie zorganizowanych, mogą to być też pogadanki przy okazji indywidualnych kontaktów bądź też informacje zamieszczone na stronach internetowych instytucji (zob. Sąsiadek, 2010). Zaangażowanie wielu osób w tym zakresie może sprawić, że w przyszłości na rynek pracy będą trafiały osoby o odpowiednich kompetencjach, dla których drugi człowiek, a także praca, stanowi wartość, a ich wymagania odnośnie do obowiązków zawodowych czy płacy dostosowane będą do charakteru wykonywanych czynności, które będą potrafili odpowiednio ocenić.

Bibliografia

- Bogaj, A. (2007). Kształcenie przedzawodowe. W: S. M. Kwiatkowski, A. Bogaj, B. Baraniak, *Pedagogika pracy* (ss. 67–85). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Głódź, N. (2021). Wartość w rodzinie czy rodzina jako wartość? – w perspektywie pracy socjalnej. *Wychowanie w Rodzinie*, 24(1), 333–346. DOI: 10.34616/wvr.2021.1.333.345.
- Janke, A. W. (1997). Wychowanie rodzinne – kluczowe pojęcia pedagogicznych rozważań nad rodziną. W: A. Tchorzewski, *Wychowanie w kontekście teoretycznym* (ss. 167–181). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

- Klementowska, A., Flaszynska, E. (2018). *Rynek pracy a zmiany pokoleniowe (stan i prognozy)*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Inżynierii Bezpieczeństwa i Nauk o Pracy, Polskie Towarzystwo Profesjologiczne.
- Liczba miejscowości wiejskich według województw*. Pobrane 20.09.2023 z: <https://eteryt.stat.gov.pl/eteryt/raporty/WebRaportLiczbaMiejscowosciWiejskich.aspx>.
- Ludność: Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2022 roku: Stan w dniu 31 grudnia (2023)*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-stand-i-struktura-ludnosc-i-raz-ruch-naturalny-w-przekroju-terytorialnym-stand-w-dniu-31-grudnia,6,34.html>.
- Mandrzejewska-Smól, I. (2008). Wychowanie przez pracę: Wspólny przedmiot zainteresowań teorii wychowania i pedagogiki pracy. W: E. Kubiak-Szymborska, D. Zajac (red.), *Teoria wychowania w okresie przemian* (ss. 172–178). Bydgoszcz: Wydawnictwo Wers.
- Nowak-Dziemianowicz, M. (2003). Rodzice jako nieprofesjonalni doradcy: Kilka uwag o wychowaniu w rodzinie. W: B. Wojtasik, A. Kargulowa (red.), *Doradca – profesja – pasja – powołanie?* (ss. 226–233). Warszawa: Wydawnictwo SDSiZRP.
- Pilch, T., Bauman, T. (2010). *Zasady badań pedagogicznych: Strategie ilościowe i jakościowe*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Plewka, C. (2016). *Człowiek w całościowym rozwoju zawodowym: Zarys monograficzny wzbogacony ilustracją własnych badań empirycznych*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Podział administracyjny Polski*. Pobrane 18.09.2023 z: <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/podzial-administracyjny-polski/>.
- Pojęcia stosowane w statystyce publicznej*. Pobrane 20.09.2023 z: <https://stat.gov.pl/meta-informacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/4565.pojecie.html>.
- Sąsiadek, H. (2010). *Jak wychowywać przez pracę*. Pobrane z: <https://www.spsusz.pl/nauczyciele/38-poradniki/publikacje/113-jak-wychowywa-przez-prac-w-rodzynie>.
- Sytuacja demograficzna województwa lubuskiego w 2022 roku (2023)*. Zielona Góra: Urząd Statystyczny w Zielonej Górze. Pobrane z: <https://zielonagora.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/ludnosc/sytuacja-demograficzna-wojewodztwa-lubuskiego-w-2022-r-,3,7.html>.
- Sztaba, M. (2013). *Wychowanie do pracy i przez pracę jako istotny element wspomagający planowanie i realizację kariery zawodowej*. Pobrane z: https://pracownik.kul.pl/files/12843/public/Wychowanie_do_pracy_i_przez_prace_jako_istotny_element_wspomagajacy_planowanie_i_realizacje_kariery_zawodowej.doc.

- Szymański, P. T. (2023). *Pracujący, bezrobotni i bierni zawodowo w II kwartale 2023* (2023). Pobrane z: <https://kadry.infor.pl/wiadomosci/6294970,pracujacy-bezrobotni-i-bierni-zawodowo-w-ii-kwartale-2023-gus-podal.html>.
- Wiatrowski, Z. (2000). *Podstawy pedagogiki pracy*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Wołk, Z. (2017). Dom rodzinny jako miejsce budowania wizerunku pracy i kultury pracy. W: C. Plewka (red.), *Wybrane aspekty dotyczące człowieka współczesnej cywilizacji: Nauka – Edukacja – Rynek pracy* (ss. 141–151). Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Zieliński, M. (2017). *Rynek pracy w teoriach ekonomicznych*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.